

The socio-political role of women in the interpretative theories of the Supreme Leader, Imam Khamenei (RA)

Zeinab Taghiloo

Level 4 student, Interpretation of Quranic Sciences and Education, Al-Zahra University, Qom

taghilo314@chmail.ir

Hassan Sadeghi

Level 4 graduate, Jurisprudence and Principles, professor at higher levels of the seminary

sadegi114@chmail.ir

Abstract

Women are one of the important pillars of society and have many social and political roles. What needs more attention and consideration is the study of the social and political role of women in society. The importance of the issue is doubled because human societies, especially in the present era, have suffered from excesses and excesses in dealing with it. The martyred leader, with his extensive knowledge of the verses of the Quran, has paid attention to the issue of the social and political role of women and has provided guidance in this regard in his speeches. The present article is written with a descriptive-analytical method and has come to the conclusion after examining the interpretative theories of the martyred leader that some of the social and political roles of women are acceptable from the perspective of the Holy Quran, such as acquiring knowledge, being a scholarly authority, women's employment, allegiance, supervision, etc. However, some of the social and political roles of women, such as political management to the extent of leadership and macro governance, are not acceptable from the perspective of the Holy Quran.

Keywords: Martyr Leader, Imam Khamenei, social role of women, political role of women, interpretative theories of Imam Khamenei

الدور الاجتماعي والسياسي للمرأة في النظريات التفسيرية للمرشد الأعلى، الإمام الخامنئي رحمته الله

زينب تاغيلو

طالب في المستوى الرابع، تفسير علوم القرآن والتربية، جامعة الزهراء، قم

taghilo314@chmail.ir

حسن صادقي

خريج المستوى الرابع، متخصص في الفقه والمبادئ، وأستاذ في المستويات العليا من المعهد الديني

sadegi114@chmail.ir

ملخص

تُعد المرأة إحدى الركائز الأساسية للمجتمع، ولها أدوار اجتماعية وسياسية متعددة. ويحتاج دور المرأة الاجتماعي والسياسي في المجتمع إلى مزيد من الاهتمام والدراسة. وتتضاعف أهمية هذه القضية نظرًا لما عانته المجتمعات البشرية، لا سيما في عصرنا الحالي، من تجاوزات وإساءات في التعامل معها. وقد أولى القائد الشهيد، بعلمه الواسع بآيات القرآن الكريم، اهتمامًا بالغًا لمسألة دور المرأة الاجتماعي والسياسي، وقدم توجيهات قيمة في هذا الشأن في خطبه. كُتبت هذه المقالة بمنهج وصفي تحليلي، وخلصت، بعد دراسة تفسيرات القائد الشهيد، إلى أن بعض الأدوار الاجتماعية والسياسية للمرأة مقبولة من منظور القرآن الكريم، كطلب العلم، والتفوق العلمي، وعمل المرأة، والولاء، والإشراف، وغيرها. في المقابل، فإن بعض الأدوار الاجتماعية والسياسية للمرأة، كالإدارة السياسية وصولاً إلى القيادة والحكم الكلي، غير مقبولة من منظور القرآن الكريم.

الكلمات المفتاحية: القائد الشهيد، الإمام خامنئي، الدور الاجتماعي للمرأة، الدور السياسي للمرأة، النظريات التفسيرية للإمام خامنئي

نقش اجتماعی- سیاسی زن در نظریات تفسیری رهبر شهید

حضرت امام خامنه ای مد ظله العالی

زینب تقیلو

طلبه سطح ۴، تفسیر علوم قرآن و معارف جامعه الزهرا س، قم

taghilo314@chmail.ir

حسن صادقی

دانش آموخته سطح ۴، فقه و اصول، استاد سطوح عالی حوزه

sadegi114@chmail.ir

چکیده

زنان یکی از ارکان مهم جامعه هستند و نقش های فراوان اجتماعی و سیاسی دارند. آنچه نیاز به دقت و تأمل بیشتر دارد بررسی نقش اجتماعی و سیاسی زن در جامعه است اهمیت موضوع از این جهت مضاعف می شود که جوامع بشری به ویژه در عصر حاضر در مواجهه با آن دچار افراط و تفریط شده اند. رهبر شهید با اشراف فراوانی که بر آیات قرآن دارد به موضوع نقش اجتماعی و سیاسی زن توجه کرده و در سخنرانی های خود مطالب راهگشایی در این زمینه دارند مقاله حاضر با روش توصیفی تحلیلی نگاشته شده و با بررسی نظریات تفسیری رهبر شهید به این نتیجه رسیده است برخی از نقش های اجتماعی سیاسی زن از نظر قرآن کریم مقبول است مانند تحصیل علم، مرجعیت علمی، اشتغال زنان، بیعت، نظارت و غیره. لکن برخی از نقش های اجتماعی سیاسی زن مانند مدیریت سیاسی در حد رهبری و حکمرانی کلان از نگاه قرآن کریم مقبول نیست.

کلیدواژه ها: رهبر شهید، امام خامنه ای، نقش اجتماعی زن، نقش سیاسی زن، نظریات تفسیری امام خامنه ای

مقدمه

امروزه نقش اجتماعی سیاسی زن بیش از زمانهای گذشته مورد توجه قرار گرفته است زیرا موضوع بانوان در جوامع پیشرفته غربی غالباً با تفکر فمینیستی همراه است و همین نگاه خود، موجب تضییع حقوق بانوان در سایه شعارهای آزادیخواهی شده و این شعارها به جوامع اسلامی راه پیدا کرده است. در حقیقت، هویت بخشی به بانوان در عصر و بحران هویت که محصول پیشرفت و تکنولوژی است، مسأله مهم عصر حاضر است. همچنین تطبیق جایگاه زن مسلمان با حفظ شان و جایگاه انسانی با حضور در عرصه های مختلف، ضرورت پرداختن به این موضوع را بیش از پیش روشن می سازد. اهمیت موضوع به این برمی گردد که نقش اجتماعی سیاسی زن از دیدگاه رهبر شهید مطرح می شود از سویی فقیه جامع الشرایط هستند و از سوی دیگر به جهت مسولیت مهم رهبری با مسایل اجتماعی و سیاسی آشنایی بسیار فراوانی دارند.

پیشینه موضوعی این بحث به زمان خلقت انسان برمی گردد از همان ابتدا حضور بانوان در فعالیتهای اجتماعی - سیاسی هر چند محدود در کنار پیامبران الهی دال بر اهمیت حضور زنان در این مسولیت ها است. در رابطه با پیشینه این مساله، رهبر شهید از همان ابتدای دوران رهبری ایشان در دیدارها و سخنرانی ها شروع شد.

گفتنی است که در نوشتار حاضر در برخی از شواهد این نوشتار، از نظریات

تفسیری رهبر شهید بهره گرفته شده است اما در برخی از موارد ایاتی که به طور مستقیم از قول ایشان نقل نشده است به عنوان مستندات قرآنی بیان شده است.

۱. زنان و فعالیت اجتماعی

مقام معظم رهبری بر این باور هستند در اسلام برای فعالیت زنان عرصه‌های مختلف تعیین شده است یکی از این عرصه‌ها عرصه فعالیت‌های اجتماعی است به معنای خاص، فعالیت علمی، درس خواندن، درس گفتن، تلاش کردن در راه خدا مجاهدت کردن و همه میدان‌های زندگی در صحن جامعه، در همه ی میدان‌ها هیچ تفاوتی میان مرد و زن از نظر اسلام نیست. (بانکی پور فرد، ۱۴۰۰، ص ۱۴۹) البته محدودیتی در این فعالیتها با توجه به ترکیب جسمانی زنان وجود دارد. تقسیم کار بر حسب امکانات و شوق و زمینه‌های اقتضای کار است زن می‌تواند با توجه به آنها فعالیت‌های گوناگون اجتماعی را انجام دهد. (همان، ص ۲۵۸) فعالیت زنان در عرصه اجتماع فعالیت‌های کاملاً مباح و روا و مطلوب و مجاز است که با حفظ حدود اسلامی، نیمی از نیروی فعال جامعه را به جامعه تقدیم کنند. (همان، ص ۲۶۱) به علاوه خصوصیت حضور زنان در میدان‌های مختلف به این معنی است که وقتی زن خانواده وارد میدان میشود همسر فرزندان او هم واردند. (کربلایی نظر، ۱۳۹۴، ص ۲۵۹)

البته نکته اساسی حضور اجتماعی و اشتغال زن این است که کار نباید با کرامت و ارزش معنوی و اساسی زن منافات داشته باشد نباید زن را تذلیل کند و

اورا واردار به تواضع و خضوع نمایند شرط دیگری که برای اشتغال بانوان ذکر میکنند این است که لطمه ای به پیوند زناشویی نزنند (همان، ص ۲۶۵) مانع با بچه داری نباشد متناسب با توان جسمی و شوق و علاقه او باشد (همان، ص ۲۶۶) عفت و عفاف در محیط کار رعایت شود و عدم اختلاط و امتزاج با مردان رعایت شود. (همان، ص ۲۶۷)

۱-۱. تحصیل علم

اهمیت علم آموزی و مذمت جهل و نادانی در قرآن کریم به فراوانی اشاره شده است و به طور یکسان شامل مردان و زنان می شود و چون یکی از رسالتهای پیامبر گرامی اسلام با توجه به تعالیم قرآن کریم، تعلیم کتاب و حکمت است بنابراین بر مردم نیز لازم و واجب است ازان حضرت علم را یاد بگیرند. در برخی آیات تشویق و ترغیب به علم آموزی، به طور عمومی ذکر شده است «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ» (توبه: ۱۲۲) این آیات بر لزوم کسب علم دلالت دارند؛ علاوه بر آن در احادیث فراوانی بر علم آموزی زنان به طور عام یا خاص تاکید شده است، مانند: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ إِلَّا إِنْ اللَّهُ يُحِبُّ بُعَاةَ الْعِلْمِ» (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۳۰-۳۱)

مقام معظم رهبری تفاوتی در علم آموزی بین دختران و پسران نیست مخصوصاً در تحصیلات عالیه به خانواده ها سفارش می کنند که اجازه

تحصیلات عالیه به دختران بدهند. (کربلایی نظر، ۱۳۹۴، ص ۲۶۹) حتی ایشان تاکید می کنند که تکلیف برای زن بیشتر از مردهاست کسب علم فقط یک امتیاز نیست بلکه مساله این است که کسانی که می توانند درس بخوانند واجب است درس بخوانند و تخصص پیدا کنند. ضرورت علم آموری برای زن در اموری مانند مشارکت در سازندگی کشور، واقف شدن به شأن خود و آگاهی نسبت به تبلیغات بی پایه و اساس استکبار جهانی نسبت به زن، عامل برای کنترل رفتار و تطبیق آن با حق و حقیقت و خوبی و پرهیز از تقلید و غرب گرایی، نیازمندی جامعه به تحصیل دختران. (همان، ص ۲۶۹-۲۲۷)

۲-۱. مرجعیت علمی

از اطلاق آیات و روایات به دست می آید که زنان برای احراز مرجعیت علمی مانعی ندارند. از جمله آیه ۱۲۲ سوره توبه: «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» هر کسی که در دین آگاهی عمیق کسب کند می تواند در مقام تحذیر و انداز دیگران قرار بگیرد و تفاوتی میان مرد و زن نیست. همچنین آیه «فَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (نحل: ۴۳) از جهت عالمان اطلاق دارد. بنابراین شامل مرجعیت علمی زنان می شود.

رهبر شهید در بیانات شان به به عنوان نمونه به بانو امین اشاره میکنند که در ایران اسلامی بانوی اصفهانی به درجه ای از علم می رسند که اجازه اجتهاد از مجتهدان درجه اول آن روز را داشت و در اصفهان حوزه تدریس فلسفه و فقهش

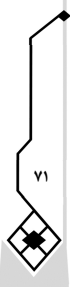
دایر بود. (کربلایی نظر، ۱۳۹۴، ص ۴۳) در دیدار کارکنان و اساتید جامعه الزهرا س با رهبری، رهبر شهید بر لزوم اجتهاد بانوان در مسایل خاص بانوان تاکید فرمودند. (۱۴۰۳ / ۸ / ۳۰)

۲. زنان و کار و فعالیت

۲-۱. اشتغال زنان

منظور از اشتغال، کاری که بر اساس یک تعهد و در ازای درآمدی مشخص صورت گیرد. در اسلام اشتغال زنان طبق آیات مفروض تلقی شده است: «لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ» (نساء: ۳۲) از مصداق های بارز کسب، درآمد حاصل از اشتغال است. در روایات نیز شواهد فراوانی بر اشتغال زنان مسلمان به مشاغل مختلفی از جمله ریسندگی و بافندگی، آرایشگری (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۷، ص ۱۳۱-۱۳۳ و ۲۳۶)، عطر فروشی (کلینی، ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۱۵۱) ... اشاره شده است.

رهبر شهید در بیانات شان تصریح می کنند اسلام با دو شرط اساسی اشتغال زنان را مشروع می داند: ۱. نبودن اختلاط جنسی ۲. اولویت دادن به نقش های مادری و همسری. مهم ترین شغل زن تربیت فرزند و حفظ خانواده است با وجود این مساله، اسلام با کار کردن زن موافق است بلکه آن را در صورتی که مزاحم با شغل اساسی زن مزاحم نباشد شاید لازم هم می داند. (کربلایی نظر، ۱۳۹۴، ص ۲۶۳) حتی رهبرانقلاب در مورد اشتغال، پزشکی و اقسام رشته های پزشکی را اولویت شغلی برای زن میدانند. و آن را برای زنان فریضه می دانند (همان، ص ۲۶۴)

زن و سیاست

واژه «سیاست» معادل کلمه «Politic» و ریشه لاتین آن «Polis» است که به معنای شهر و شهروندی و قانون اساسی و ساختار سیاسی آمده است. سیاست واژه ای عربی و از ریشه «ساس، یسوس» گرفته شده است. در لغت به معنای حکومت، ریاست، امر و نهی، سزا و تنبیه، پرورش و پروراندن و پرداختن به امور مردم بر طبق مصالحشان آمده است. (دهخدا، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۷۳۵) است. معنای اصطلاحی سیاست، به معنای مدیریت رهبری جامعه است و نزد متفکران اسلامی عبارت است از مدیریت و رهبری جامعه، در جهت مصالح مادی و معنوی. (عمید زنجانی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۱۴۸).

۱-۳. مشارکت سیاسی

حوزه سیاست یکی از حوزه های حیات اجتماعی است که در مورد آن دو دیدگاه وجود دارد برخی هویت آن را اختصاصاً مذکر می دانند اما قرآن کریم در مقابل این دیدگاه، آن را صرفاً حوزه مردانه قلمداد نمی کند. بلکه زنان نیز بر اساس معیارهایی موظف به نقش آفرینی هستند. حیطه فعالیت سیاسی زنان در انقلاب گستره وسیعی دارد از جمله اعلام موضع سیاسی و شرکت در رأی گیری، راهپیمایی، نماز جمعه، حضور در بسیج و نهادهای انقلابی و ... (کربلایی نظر، ۱۳۹۴، ص ۲۶۲-۲۶۳) با توجه به بیانات رهبری ابعاد مشارکت سیاسی در اسلام خیلی گسترده است و هر نوع فعالیت تاثیرگذار بر حکومت را شامل می شود. «وَلَا يَطُؤْنَ مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نِيْلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ»

توبه: ۱۲۰) هر فعالیتی که موجب برانگیختن خشم کفار شود از وظایف مسلمانان محسوب می شود. این آیه یکی از موارد مشارکت سیاسی است اطلاق آن شامل زنان و مردان می شود.

۲-۳. بیعت

بیعت یکی از بازخورهای سیاسی ثر فرهنگ اسلامی است که افراد با آن خود را به اطاعت از رهبر جامعه و دفاع از او متعهد میکنند نمونه هایی در تاریخ صدر اسلام از بیعت بانوان در رویداد های مختلفی حکایت می کند.

مقام معظم رهبری در میدان مسائل سیاسی و اجتماعی بیعت زن را یک امر لازم و یک مساله زنده معرفی می کند در دنیای غرب و کشورهای اروپایی که مدعی دفاع از حقوق زنان هستند تا دهه های اول این قرن که تمام شد زنان نه فقط حق رای نداشتند نه فقط حق گفتن و انتخاب کردن نداشتند حق مالکیت هم نداشتند. در اسلام بیعت زن، مالکیت زن، حضور زن در این عرصه های اساسی سیاسی و اجتماعی تثبیت شده است. در این حضور اجتماعی زنان تابع رای مردان نبودند که فقط قبول کنند بلکه زنان هم در قبول این حکومت در قبول این نظم اجتماعی و سیاسی شرکت کنند. (بانکی پور فرد، ۱۴۰۰، ص ۱۹۵-۱۹۶)

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ؛ (ممتحنه: ۱۱)

زنها در قبول این حکومت و نظم اجتماعی و سیاسی با اراده خود بدون اینکه تابع دیگران باشند شرکت کنند.

۳-۳. نظارت

نظارت در قرآن کریم وظیفه همگانی میداند و از آن به عنوان سازوکار کنترل اجتماعی بهره می برد که بدون شک در حوزه سیاست نیز جریان دارد و به طور صریح با خطاب های عام تفاوتی بین زن و مرد قائل نشده است. طبق بیان رهبر شهید، خداوند متعال زن را از مساله نظارت استثناء نکرده بلکه طبق آیه «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (توبه ۷۱) مومنین و مومنات در حفظ مجموعه ی نظام اجتماعی و امر به معروف و نهی از منکر شریک هستند مسولیت اداره ی جامعه ی اسلامی و پیشرفت جامعه ی اسلامی بردوش همه است البته با توجه به توانایی شان. (کربلایی نظر، ۱۳۹۴، ص ۶۲) بنابراین همه مردان و زنان موظف هستند این نظارت را به طرق مختلف با گفتن، نوشتن، و در موارد مقتضی با اقدام عملی از قبیل راهپیمایی، تجمعات اعتراض آمیز انجام دهند.

۳-۴. مدیریت سیاسی

اصطلاح مدیریت سیاسی در متون فقهی ذیل عنوان «ولایت عامه» قرار دارد و مصداق های رهبری، ریاست دولت، و حتی وزارت و استانداری را در بر می گیرد. اکثر قریب به اتفاق دانشمندان مسلمان با استناد به آیات و روایات متعدد، مشروعیت مدیریت سیاسی را انکار کرده اند. و در مقابل برخی آن را با تکیه بر مستندات مشروعه دانسته اند. (رک: بستان، ۱۳۹۷، ص ۱۳۷-۱۴۵) از دیدگاه مقام معظم رهبری بر طبق آیه ۳۵ سوره احزاب زن و مرد هیچ گونه تمایزی نسبت

به یکدیگر ندارند هر کجا پاداشی وجود دارد زن و مرد با هم ذکر می‌شوند. اما در باب حقوق مدنی تفاوت‌هایی وجود دارد در بیانات رهبری این اعتقاد وجود دارد که زنان می‌توانند مقامات عالی کشوری به جز رهبری را متصدی شود تنها تفاوت در مورد رهبری، مرد بودن شرط است (بانکی پور فرد، ۱۴۰۰، ص ۲۲۱) گفتنی است مهم‌ترین دلیلی که بر حکمرانی زن وجود دارد، سخن قرآن کریم است که در توصیف ملکه سبا می‌فرماید: «إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» (نمل: ۲۳). اشکالی که در این استدلال وجود دارد، این است که نقل مطالب از حکومت کفر، دلیل بر امضا نیست. برای این اساس، قرآن کریم حکومت و ولایت یک زن در مملکت کفر را نقل کرده و این دلیل نیست که زن هم می‌تواند سلطان باشد، چون در صدد نقل قصه است، نه در پی تعلیم حکم فقهی. (جوادی آملی، ۱۴۰۲، ج ۶۲، ص ۲۷۸).

۴-۴. مبارزه سیاسی

رهبر شهید انقلاب اسلامی در رابطه با مشارکت در مبارزه سیاسی به صراحت بیان می‌کنند قرآن کریم در مقام مبارزه با قدرت طاغوتی، زنی را مثال می‌زند که با استقلال کامل زیر بار شوهر متجاوز و قدرتمند و فرعون صفت و فرعون نام خود نرفت گرچه شوهر این زن با قدرت و شخصیت، میلیون‌ها مرد را در زیر دست و محکوم قدرت و اراده داشت اما نمی‌تواند راه گمراهی را برای زن تحمیل کند و او با این دعا «رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ» (تحریم:

(۱) راه خدا و راه حق را انتخاب می کند. (بانکی پور فرد، ۱۴۰۰، ص ۱۹۷)

نتیجه گیری

حضور زنان در فعالیت های سیاسی اجتماعی از نظر رهبر شهید براساس آیات قرآن کریم با توجه به شرایط عصر حاضر، لازم بلکه امری ضروری و واجب می باشد البته نه حضور بدون قید و شرط. رهبر شهید انقلاب که خود مفسری بزرگ بودند از قرآن کریم فعالیت سیاسی اجتماعی زنان را در تحصیل علم، مرجعیت علمی، کار و فعالیت و اشتغال، مشارکت سیاسی، بیعت و غیره روا و بلکه در بعضی موارد لازم می شمارند مفسر شهید براساس آیات قرآن کریم فعالیت سیاسی اجتماعی به شروطی همانند رعایت عفت، عدم اختلاط، اولویت در نقش همسری و مادری و غیره مقید می کنند. از سوی دیگر مدیریت کلان سیاسی و حکمرانی کلان را برای زنان با توجه به شرط مرد بودن مقبول نمی دانند.

منابع و مآخذ

قرآن کریم

۱. بانکی پور فرد، امیرحسین، (۱۴۰۰)، جایگاه و مسائل زنان در فرهنگ اسلام و تجدد، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی
۲. بستان، حسین، دهقان نژاد، رضا، (۱۳۹۷)، زن در قرآن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۳. جوادی آملی عبدالله، (۱۴۰۲)، تسنیم، قم، مرکز نشر اسراء.
۴. حرعاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۶)، وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آل البيت علیه السلام لإحياء التراث.
۵. دهخدا علی اکبر، (۱۳۹۰)، لغت نامه: فرهنگ متوسط دهخدا. دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات و چاپ.
۶. عمید زنجانی، عباسعلی، (۱۳۸۹)، دانشنامه فقه سیاسی (مشمول بر واژگان فقهی و حقوق عمومی)، دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات و چاپ.
۷. کربلایی نظر، محسن، و جمعی از محققین، (۱۳۹۴)، زن و بازیابی هویت حقیقی، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی
۸. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۳)، الکافی، قم، دارالکتب الإسلامية.